ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

XIII ԴԱՐԻ ԱՐՑԱԽԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ, ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ-ԴՈԼԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստեփան ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր – *Հասան-Ջալալ-Դոլա, Արցախ, Ներքին Խաչեն, Արցախի իշխանաց իշխան, Գանձասարի եկեղեցի, Կաչաղակաբերդ, Խոխանաբերդ, Հեթում I, Աթաբեկ-Իվանե, Ռուզաքան:*

Key words: *Hasan-Jalal-Dola, Artsakh, Lower Khachen, prince of princes of Artsakh, monastery of Gandzasar, Kachaghakaberd, Khokhanaberd, Hetum I, Atabek-Ivane, Ruzaqan.*

Ключевые слова: *Асан-Джалал-Дола, Арцах, Нижний Хачен, князь князей Арцаха, церковь Гандзасар, Качахакаберт, Хоханаберт, Етум I, Атабек-Иване, Рузакан.*

S. Hasan-Jalalyan

THE ORIGIN AND ACTIVITIES OF THE PRINCE OF PRINCES, KING OF THE XIII CENTURY OF ARTSAKH HASAN-JALAL-DOLA

This article presents the origin and activities of the prince of princes of the XIII century of Artsakh, Hasan-Jalal-Dola. In a very short period of time Hasan-Jalal-Dola, due to his management, diplomatic and leadership God-given talents, acquired the status of reigning. Hasan-Jalal-Dola was one of the most prominent statesmen, military and political leaders of the Armenian political reality of the XIII century. His political and diplomatic activity was a unique phenomenon in the history of medieval Armenia. He in fact (de facto) and legally (de jure) presented himself and was recognized by foreigners as the head of an independent and sovereign state.

If we try to briefly assess the activity of the prince of princes of Artsakh, we can say that if we now have a free and independent Republic of Artsakh, then in this undoubtedly also has an invaluable contribution the king of Artsakh of the XIII century, the prince of princes of the Armenian princely family Aranshakhiks Hasan-Jalal-Dola.

С. Асан-Джалалян

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КНЯЗЬЯ КНЯЗЕЙ, КОРОЛЯ АРЦАХА XIII ВЕКА АСАНА-ДЖАЛАЛА-ДОЛЫ

В данной статье представлены происхождение и деятельность князя князей Арцаха XIII века Асана-Джалала-Долы.

В очень коротком периоде времени Асан-Джалал-Дола, благодаря своему правлению и данные богом дипломатическим и полководческим талантам, приобрел статус царствующего.

Асан-Джалал-Дола был одним из самых выдающихся государственных, военных и политических деятелей армянской политической реальности XIII века. Его политическая и дипломатическая деятельность была уникальным явлением в истории средневековой Армении. Он фактически (де-факто) и юридически (де-юре) проявил себя и был признан иностранцами как глава независимого и суверенного государства.

Если мы попытаемся кратко оценить деятельность князя князей Арцаха, то можем сказать, что если мы сегодня имеем свободную и независимую Республику Арцаха, то в этом несомненно также имеет неоценимый вклад король Арцаха XIII века, князь князей армянского княжеского рода Араншахиков Асан-Джалал-Дола.

Հոդվածում ներկայացվում է XIII դարի Արցախի իշխանաց իշխան, թագավոր Հասան-Ջալալ-Դոլայի ծագումը և կատարած գործունեությունը:

Շատ կարճ ժամանակամիջոցում Հասան-Ջալալ-Դոլան, շնորհիվ իր կառավարման, դիվանագիտական և զորավարական աստվածատուր տաղանդի, ձեռք է բերում գահերեցի կարգավիճակ:

XIII դարի հայ քաղաքական իրականության մեջ Հասան-Ջալալ-Դոլան ամենանշանավոր պետական, ռազմական ու քաղաքական գործիչն էր: Նրա քաղաքական-դիվանագիտական գործունեությունը Հայաստանի միջնադարյան պատմության մեջ եզակի երևույթ էր: Նա փաստացի (դե-ֆակտո) և իրավաբանորեն (դե-յուրե) ներկայացել և օտարների կողմից ճանաչվել է որպես անկախ, ինքնիշխան պետության ղեկավար:

Եթե փորձենք համառոտ բնութագրել Արցախի իշխանաց իշխանի գործունեությունը, ապա կարող ենք ասել, որ եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ Արցախի Հանրապետություն, ապա դրանում, անկասկած, իր անուրանալի ներդրումն ունի նաև XIII դարի Արցախի թագավոր, իշխանաց իշխան Առանշահիկ Հասան-Ջալալ-Դոլան:

Պատմահայր Խորենացին ցույց է տվել, որ Արցախի և ՈՒտիքի նախարարական տների ներկայացուցիչները բուն հայկական են՝ սերված Հայկ նահապետի ժառանգներից, մասնավորապես Առանից:

Մինչև ուշ միջնադար Արցախի և ՈՒտիքի իշխանական տների ներկայացուցիչներն իրենց անվանում էին Առանշահիկներ, այսինքն՝ Առան նահապետից սերված իշխաններ: Առանից սկսած՝ նրա ժառանգների իշխանությունը հայոց Արցախ և ՈՒտիք նահանգներում անընդմեջ շարունակվել է երկու հազարամյակ:

Առանշահիկների ծագման մասին Խորենացու մեկնաբանությունը հետագա հայ պատմիչները ևս ընդունել են[1]: Այսպես, VII դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին Հայկ նահապետի ժառանգներից Առանից սերված Առանշահիկներին համարում է Արցախի, ինչպես նաև ՈՒտիքի իշխանական տների նախնիներ[2]: Նույն տեսակետին է նաև XIII դարի մեկ այլ պատմիչ՝ Կիրակոս Գանձակեցին[3]:

V դարի վերջում Առանշահիկները Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ ստեղծեցին իրենց թագավորությունը[4]՝ այնուհետև դառնալով թագավորական տոհմ:

Արաբական տիրապետության վերջում Արցախի Առանշահիկները իրենց իշխանությունը տարածում են հիմնականում նահանգի նախալեռնային ու լեռնային գավառների վրա, որոնք մեկ ընդհանուր անունով կոչվում էին Խաչեն[5]:

XII դարի սկզբին Խաչենի տարածքի վրա գոյանում են Առանշահիկներից սերված երկու իշխանություններ՝ Ներքին Խաչենի՝ ի դեմս իշխան Վախթանգ Մեծի[6] և Հաթերքի՝ ի դեմս գերագահ իշխան Հասանի (1142-1182թթ.)[7]: Դարավերջին վերոհիշյալ երկճյուղ իշխանությանը ավելանում է երրորդը՝ նույնպես Առանշահիկներից սերող Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանությունը[8], ի դեմս իշխան Հասանի[9]:

XIII դարի սկզբին Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ներքին Խաչեն գավառի իշխանն էր Հասան Մեծի որդի Վախթանգը, որն աղբյուրներում կոչվել է նաև Վախթանգ-Տանգիկ: «Տանգիկ»-ը, ըստ երևույթին, Վախթանգ անվան երկրորդ վանկն է՝ «թանգ»-ը կամ «տանգ»-ը «...փաղաքշական «իկ» մասնիկով հանդերձ: Անվանը փոքրացուցիչ մասնիկ ավելացնելու մեջ կարող էր դեր խաղացած լինել նաև նույն ժամանակ Խաչենում գահերեցի իրավունքով իշխող տոհմակից մյուս Վախթանգը, որը Հաթերք գավառի տերն էր և կոչվում էր «գլխաւոր այլոց իշխանաց»[10]»[11]:

Վախթանգ-Տանգիկն ամուսնացել էր ժամանակի հայ-վրացական միացյալ պետության ամիրսպասալար[*], իշխանաց իշխան Բագրատունի Սարգիս Զաքարյանի[12] և Սահակադուխտ Արծրունու[13] դուստր Խորիշահի հետ, ով ամիրսպասալարի պաշտոնում Սարգիս Զաքարյանին հաջորդած Զաքարեի և Վրաց արքունիքի աթաբեկ (թագավորական տան կառավարիչ, թագաժառանգի դաստիարակ)[14] Իվանեի քույրն էր: Վախթանգ-Տանգիկն ու Խորիշահն ունեցել են յոթ

[1]Хасан-Джалалян С., Рукописные источники по генеалогии кячзей Хачена, “Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания”, материалы XX международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2008г., ч. II, Москва, 2008, с. 648.

[2] Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 14-15:

[3] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 182:

[4] Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 55-60, 97-103:

[5] ՈՒլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, էջ 55:

[6] ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 135-136:

[7] Նույն տեղում, էջ 145:

[8] Նույն տեղում, էջ 152:

[9] Նույն տեղում, էջ 51:

[10]Орбели И., hАсань Джалал, князь Хаченский, “Известия Императорской Академии Наук”, серия VI, т. III, N 61, Санкт-Петербург, 1909, с. 408.

[11]ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 140:

[*]Ամիրսպասալար – XIII դարում հայ-վրացական միացյալ պետության մեջ քաղաքացիական և ռազմական գործերի գլխավոր կառավարիչ, (տե՛ս Սամուելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, h. I, Երևան, 1939, էջ 240-241):

[12]Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 346:

[13]ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 148; Մանանդյան Հ., Երկեր, h. III, Երևան, 1977, էջ 137:

[14] Ածառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, h. Ա, Երևան, 1942, էջ 65:

զավակ[1]՝ չորս որդի՝ Հասան-Զալալ-Դոլան, Զաքարեն, Իվանեն, Դոլան և երեք դուստր՝ Մարինոն կամ կամ Մարինան ու ևս երկու դուստր, որոնց անունները, ցավոք, որևէ ձևով չեն արձանագրվել և մեզ չեն հասել:

XIII դարի սկզբին՝ 1214թ., Ներքին Խաչենի իշխան Վախթանգ-Տանգիկի վախճանից հետո նրան հաջորդում է իր ավագ որդին՝ Հասան-Զալալ-Դոլան[2]: Վերջինս իշխել է բավականին երկար՝ 47 տարի՝ թողնելով չափազանց հարուստ կենսագրություն:

Կիրակոս Գանձակեցին այսպես է բնութագրել նրան. «...սա (Հասան-Զալալ-Դոլան – Ս. Հ-Զ.) քուեր որդի էր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, այր բարեպաշտ և աստուածասէր, հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, ճգնող յաղօթս և ի խնդրուածս իբրև զայնս՝ որ յանապատսն կային. զպաշտօն տընջեան և գիշերոյ անխափան կատարէր, ուր և լինէր՝ իբրև զվանօրայսն, և զյիշատակ յարութեան Փրկչին յաւուր միաշաբաթուջ յոտանաւոր տքնութեամբ անցուցանէր անքուն. և էր յոյժ քահանայասէր և ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային կտակարանացն»[3], այնուհետև պատմիչն ավելացնում է. «...աստվածապաշտ, երկյուղած ու պարկեշտ մարդ էր, ազգությամբ հայ»[4]:

Թեև պատմիչ Կ. Գանձակեցու խոսքը Հասան-Զալալ-Դոլայի ծագման վերաբերյալ ավելի քան հստակ է և որևէ հիմք չկա կասկածելու նրա խոսքի ճշմարտացիությանը, քանզի դրանք ականատես վկայի խոսքեր են, այնուամենայնիվ մեր օրերում դեռ կան հետազոտողներ, որոնց համար Արցախի իշխանաց իշխանի ազգային պատկանելության հարցը քննության առարկա է[5]:

Կովկասի հարցերում մասնագիտացած բրիտանացի գրող և լրագրող Թոմաս դե Վաալը, ցանկանալով պարզել Հասան-Զալալ-Դոլայի ծագումը, նամակով դիմել է ԱՄՆ Նյու Ջերսի նահանգի Ռոհան քոլեջի պրոֆեսոր՝ Կովկասի XIII դարի պատմության մասնագետ Ռոբերտ Հյուսենին[6]:

2001թ. հունվարի 10-ին պրոֆեսոր Հյուսենը հանգամանալից պատասխան է ուղարկել Թոմաս դե Վաալին[7]: Գիտնականը, հետազոտելով Հասան-Զալալ-Դոլայի ծագումնաբանությունը, հանգել է այն եզրակացության, որ այն բացառապես հայկական է՝ այդ մասին մասնավորապես գրելով. «[Հասան-Զալալի] նախնիները հայտնի են մինչև չորրորդ դարը՝ ներառելով հետևյալ ազնվական տոհմերը. հայրական կողմը՝ (1) Սյունիքի իշխանները (ավելի ուշ՝ թագավորները): Իր նախնիների հետ ամուսնացած իշխանուհիների գծով Հասան-Զալալը սերում է (2) Բագրատունիների տոհմի հայոց թագավորներից (Անի մայրաքաղաքով), (3) Արծրունիների տոհմի Վասպուրականի հայոց թագավորներից (Վան մայրաքաղաքով), (4) Գարդմանի իշխաններից, (5) Պարսկաստանի Սասանյանների տոհմից և (6) Արշակունիներից՝ Ալբանիայի երկրորդ թագավորական տոհմից, որն ինքը (7) հնագույն պարթևական թագավորների ճյուղերից է»[8]:

Այսպիսով՝ անվիճելի է այն փաստը, որ Հասան-Զալալ-Դոլան սերում է հայոց ամենանշանավոր ու հռչակավոր տոհմերից:

Սակայն որտեղի՞ց այդ դեպքում նրա օտարահունչ անունը, ի՞նչ են նշանակում այս անձնավորության երեք ոչ հայկական անվանումները՝ Հասան, Զալալ և Դոլա:

Այն ժամանակների Արցախում և Հայաստանի մյուս մասերում մեծ տարածում գտած ո՛չ հայկական, նույնիսկ ո՛չ քրիստոնեական, օտար անունները, ինչպես Հասան, Վախթանգ, Քուրդ և այլն, զարմանալի չեն լինի, եթե հաշվի առնենք Իրանի, ապա և հատկապես արաբական խալիֆայության, նրանց միջոցով էլ՝ օտար մշակութային միջավայրերի ազդեցությունը հայ ժողովրդի վրա: Այլ խոսքով, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում արաբական լեզուն եղել է բավականին հարգի և ունեցել է մոտավորապես այն արժեքը, ինչ որ անգլերենը ժամանակակից աշխարհում: Այդ պատճառով էլ հասարակության մեջ մեծ հռչակ վայելող մարդկանց կոչել են արաբական անուններով, որպես յուրահատուկ արժանիքի տեր անձնավորությունների, դրանցից են օրինակ Զալալը, Դոլան և այլն:

---

[1]Մատենադարան, ձեռագիր N 378, թ. 308ա-308բ; Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Բարխուդարյան Ս., Երևան, 1982, էջ 40, 63:

[2] ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 172-173:

[3] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 254:

[4]Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարագ Առաքելյանի, Երևան, 1982, էջ 257-258:

[5]Դե Վաալ Թ., Սև այգի, Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջով, Երևան, 2007, էջ 220, 223:

[6] Նույն տեղում, էջ 225:

[7]Նույն տեղում, էջ 423:

[8]Նույն տեղում, էջ 226:

Հնում, ինչպես և այսօր, Արցախում ու նաև ամբողջ Հայաստանում, սովորության համաձայն, ավագ որդուն կոչել են պապի անունով: Տվյալ դեպքում հայր Վախթանգ-Տանգիկն ավագ որդուն՝ Հասան-Ջալալ-Դոլային կոչել է իր հոր՝ Հասանի անունով: «Հասան»-ը արաբերեն բառ է, որ հայերեն նշանակում է «գեղեցիկ տղամարդ»[1]:

Խաչենի իշխան Հասանին անվանում էին նաև «Ջալալ» և «Դոլա»: «Ջալալ»-ը դարձյալ արաբերեն է և հայերեն նշանակում է «փառք, վեհություն, մեծություն»[2]: «Դոլա»-ն էլ արաբերեն «դավլաթ-դովլաթ» բառից է և հայերեն նշանակում է «հարստություն, մեծություն, ինչք, պետություն, իշխանություն»[3]:

Արցախահայությունն իր իշխանապետին՝ Հասանին, մեծարելով, կոչել է «Ջալալ-Դոլա», որ բառացի թարգմանաբար նշանակում է «փառք պետությանը», «փառք իշխանությանը»:

Սա բառացի թարգմանությամբ մոտավորապես նման է ռուսերեն «слава царю» (փառք թագավորին) արտահայությանը, իսկ իմաստային թարգմանության պարագայում «Ջալալ-Դոլա» արտահայտությունն, ըստ երևույթին, նշանակում է «պետության փառք», «պետության վեհություն»:

Հարկ է նշել, որ Հասանի եղբայր Զաքարեն էլ է ունեցել համանման անվանում, նա էլ կոչվել է «Նասր-Դոլա», ինչը թարգմանաբար հայերեն նշանակում է «օգնություն կամ հաղթություն պետությանը»[4]:

Շատ կարճ ժամանակամիջոցում Հասան-Ջալալ-Դոլան, շնորհիվ իր կառավարման, դիվանագիտական և զորավարական աստվածատուր տաղանդի, ձեռք է բերում գահերեցի կարգավիճակ: Իր կառավարած գավառի՝ Ներքին Խաչենի իշխանության տարածքին միացնելով անիշխան մնացած Հաթերք գավառի տարածքը՝ Հասան-Ջալալ-Դոլան դառնում է Արցախի արդեն երկճյուղ դարձած իշխանությունների (Ներքին Խաչենի և Վերին Խաչենի կամ Ծարի) լիիրավ ղեկավարը՝ վիմագիր արձանագրություններում և ձեռագիր մատյաններում կոչվելով Արցախի արքա, թագավոր[5], կամ իշխանաց իշխան[6]:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի շինարարական գործունեության մասին պատմող առաջին արձանագրությունը պահպանվել է նրա տոհմին պատկանող Վաճառ գյուղատեղում, որի մասին վկայում են այժմյան Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գյուղի մոտ գտնվող հետքերը, որտեղ 1229թ. Հասան-Ջալալ-Դոլան կառուցել է Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին[7]:

1248թ. էլ Հասան-Ջալալ-Դոլան ու իր կինը՝ Մամքանը, վերանորոգել են թաթար-մոնղոլների ավերած Կեչառիսի վանքը[8]:

Սակայն Արցախի իշխանաց իշխանի շինարարական գործունեության գլուխգործոցն է համարվում Գանձասարի՝ Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի անունը կրող եկեղեցին, որի կառուցումը նա սկսել է 1216թ.:

Գանձասարի եկեղեցու կառուցման պատմությունը հանգամանորեն ներկայացրել է XIII դարի արժանահավատ հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին՝ միաժամանակ հաղորդելով, որ Գանձասարը հնում եղել է Ներքին Խաչենի իշխանական տոհմի տապանատունը:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանն այսպես է մեկնաբանում Գանձասար անունը. «Է գիւղ փոքրիկ առ համանուն լերամբն Գանձասարայ յորում է վանքն Գանձասար. արժանայիշատակ հայր Ղուկասն Ինճիճեան ասէ թէ այն լեառն կոչի Գանձասար այն է լեառն Գանձակաց, իսկ ես հաւանական դատիմ զպատմութիւն բնակչացն, որք ասեն թէ յայսմ լերին գտանին հանքք արծաթոյ, վասնորոյ և կոչեցաւ Գանձասար, այն է լեառն գանձուց, որք ի ստուգութիւն բանից իւրեանց ցուցին ինձ զտեղիս յորոց հանեալ են երբեմն զարծաթ բազում»[9]:

Գանձակեցին ասում է՝ «...յոլով ամս աշխատ եղեն ի նման»[10]: Գանձասարի կառուցման մեծ արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ եկեղեցու կառուցումը տևել է 22 տարի՝ 1216-1238թթ.:

---

[1] Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 56:
[2] Նույն տեղում հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 286:
[3] Նույն տեղում, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 76:
[4] Նույն տեղում, հ. Դ, էջ 24:
[5] Դատեան վարդապետ Խ., Արցախ, երկասիրեց Մակար եպ. Բարխուդարեանց, «Արարատ», N 2, Էջմիածին, 1896, էջ 81; Ռիլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 213:
[6] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 41; Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, էջ 200:
[7] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 79:
[8] Յովսէփեան կաթողիկոս Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 317:
[9] Հասան-Ջալալեանց վարդապետ Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 181-182:
[10] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 256:

կարծում ենք՝ շինարարության երկար տևելու պատճառը օտարների պարբերական արշավանքներն էին դեպի Արցախ. նախ XIII դարի 20-ական թվականներին Ջալալ ադ-Դինի հորդաների արշավանքը, այնուհետև թաթար-մոնղոլների ավերիչ առաջին ասպատակությունները, որին էլ հաջորդեց երկրորդ արշավանքը:

Ժամանակի պատմիչները և հատկապես Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով են նկարագրում եկեղեցու շինարարությունն ու նրա օծման արարողության մանրամասները:

Եկեղեցու օծման հանդիսավոր արարողությունից հետո, Հասան-Ջալալ-Դոլան շքեղ ճաշկերույթ է կազմակերպել: Ինքն անձամբ հյուրասիրել և սպասարկել է մասնակիցներին, ապա յուրաքանչյուրին իր պատվի համեմատ առատաձեռն նվերներ հանձնելով, բոլորին ճանապարհել է: Այս հանդիսությունը, համաձայն արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, տեղի է ունեցել 1240 թվականին՝ Վարդավառի մեծ տոնի օրը[1]:

Պրոֆեսոր Բ. ՈՒլուբաբյանը պարզել է, որ 1240թ. Վարդավառի մեծ տոնը տեղի է ունեցել հուլիսի 22-ին և համապատասխանել է շաբաթվա յոթերորդ՝ կիրակի օրվան[2]:

Փաստորեն, համաձայն արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու վկայության՝ 1240 թվականի Վարդավառի մեծ տոնի օրը առանձնահատուկ շքեղ է եղել Խաչենագետի հովիտը: Այդ օրը Արցախի կաթողիկոս Ներսեսն իր եպիսկոպոսներով ու հայոց աշխարհի ծայրերից ժամանած 700 քահանաներ պատրաստվում էին օծել Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի անվան տաճարը:

Օծման պաշտոնական արարողությունից հետո բացվել են հյուրասիրության սեղաններ: Արցախի իշխանաց իշխանն անձամբ սպասարկել է բոլոր հյուրերին: Ավելին, հանդիսավոր խնջույքից հետո ոչ ոք դատարկաձեռն չի հեռացել, Հասան-Ջալալ-Դոլան բոլորին նվերներ է հանձնել՝ յուրաքանչյուրին իր դիրքին ու պատվին համապատասխան:

Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու կառուցումն ավարտելուց հետո Հասան-Ջալալ-Դոլան եկեղեցու պատերից մեկի վրա փորագրել է տվել մի բավականաչափ խոսուն արձանագրություն, որը վերաբերում է ինչպես եկեղեցու կառուցմանն, այնպես էլ Հասան-Ջալալյանների իշխանական տան տոհմաբանությանը[3]:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի գահակալության սկզբում տեղի ունեցան թաթար-մոնղոլական մահասփյուռ արշավանքները, որոնք չափազանց բացասական ազդեցություն ունեցան մասնավորապես Արցախի ու ընդհանրապես ողջ Կովկասի քաղաքական զարգացման ընթացքի վրա:

Ժամանակի արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին այսպես է նկարագրել թաթար-մոնղոլների հանկարծակի ներխուժումն Անդրկովկաս. «Ի ՈԿԹ (1220) թուականին...(թաթար-մոնղոլները – Ս. Հ-Ջ.) յանկարծակի յեղակարծ ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու ամենայն կազմութեամբ ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, և եկեալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէր ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ տայր՝ զմարդ և զանասուն, մինչև ի շունս անգամ, և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ոչ առնէին, բաց ի ձիոյ. և փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչև ի քաղաքն Տփխիս, և դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր քաղաքիս...»[4]:

Սա թաթար-մոնղոլների առաջին արշավանքն էր Անդրկովկաս և հարևան երկրներ, որով նրանք կատարել էին հետախուզություն: «...1223 թվին, մոտ երեք տարվա արշավանքներից հետո, սրանք (թաթար-մոնղոլները – Ս. Հ-Ջ.) վերադարձան Արևելք՝ Չինգիզ-խանի մոտ, հավաքած լինելով կարևոր տեղեկություններ արևմտյան այն երկրների մասին, որ իրենք նվաճելու էին մոտ ապագայում»[5] - միանգամայն իրավացիորեն գրել է ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը:

Մոնղոլիայի մայրաքաղաք Կարակորումում, որը գտնվում էր Օրխոն գետի վրա[6], 1235թ. թաթար-մոնղոլական ռազմաքաղաքական բարձրագույն ժողովը՝ կուրուլթայը, որոշում ընդունեց նոր արշավանքներ սկսել՝ նպատակ ունենալով մոնղոլական տիրապետությունը տարածել նաև Ռուսաստանի, Արևելյան Եվրոպայի և Անդրկովկասի դեռևս չնվաճված երկրների վրա[7]:

Եվ ահա 1236թ. կուրուլթայում ընդունված որոշումն իրագործելու մտադրությամբ արշավանքներ են ձեռնարկվում մի կողմից դեպի Ռուսաստան Չինգիզ խանի մեծ որդի՝ Ջուչիի որդի Բաթու խանի գլխավորությամբ, մյուս կողմից դեպի Անդրկովկաս Զարմաղանի գլխավորությամբ[8]:

---

[1] Նույն տեղում, էջ 256:
[2] ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 177:
[3] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 38-40; Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 250-251:
[4] Պատմութիւն Հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 190:
[5] Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 196:
[6] Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 317:
[7] Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 210; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 606:
[8] Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 210-211; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 606:

Արցախ-Խաչենը բաժին էր ընկել Զուղբուղա զորավարին[1], որն, ըստ Միքայել Չամչյանի, թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Զարմաղանի եղբայրն էր[2]:

Ի վերջո, թաթար-մոնղոլները հասնում են Արցախի սահմաններին: Նրանց թվում էր, թե Արցախը ևս կարող են անարգել նվաճել, ինչպես մինչ այդ նվաճել էին Հայաստանի մյուս նահանգները: Սակայն նրանք, չարաչար, սխալվում էին: Արցախում իր զորքերով նրանց ընդառաջ ելավ մեծ հայրենասեր ու քաջ զորավար, իշխանաց իշխան Հասան-Զալալ-Դոլան՝ իր հայրենիքին ու ժողովրդին տեր կանգնելու ամուր վճռականությամբ:

Այս հեռատես իշխանաց իշխանն իր երկրի բնակիչներին նախապես կենտրոնացրել էր երկու անառիկ բերդերում՝ Կաչաղակաբերդում[3] (Հավքախաղացում)* ու Խոխանաբերդում**: Հասան-Զալալ-Զալալ-Դոլան իր զորքով մարտի է բռնվում թաթար-մոնղոլների հետ: Երկարատև ճակատամարտի արդյունքում, սակայն, արնածարավ կողոպտիչները մեծ դժվարությամբ կարողանում են նվաճել Կաչաղակաբերդը: Նրանք գաղտագողի թափանցում են բերդն ու սրի քաշում ներսում գտնվող բազմությանը, իսկ մի մասին էլ գահավեժ անում: «...ի բազմութենէ անկելոցն ծածկէր երկիրն և արիւնն առու եղեալ՝ իբրև զջուր երթայր, և յոչ ոք խնայեցին և ոսկերքն յետ բազում ժամանակաց իբրև զբերդուկս քարանց կուտակեալ երևէին»[4] - գրել է ականատես, պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Երկու կողմերն էլ ունենում են մեծ թվով կորուստներ:

Առաջին ամրոցը նվաճելուց հետո թաթար-մոնղոլները շարժվում են դեպի երկրորդ ամրոցը՝ Խոխանաբերդը: Այստեղ ևս Հասան-Զալալ-Դոլան ճակատամարտի մեջ է մտնում նրանց հետ: Երկարատև, կատաղի պայքարից հետո, տեսնելով, որ անհնար է գրավել այս բերդը՝ թաթար-

---

[1] Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 217:

[2] Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 210:

[3] Սարգսյան Ս., Կաչաղակաբերդ, ,Լրաբեր հասարակական գիտություններիե, N 1, Երևան, 1990, էջ 45:

*Գտնվում է Խաչեն գետից հարավ՝ Քոլատակ և Բաղարա գյուղերի արանքում՝ մի բարձր և անմատչելի ժայռի վրա, (տե՛ս ՈԻլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 136): Ամրոցի Կաչաղակաբերդ անվանումը կապվում է այն ավանդության հետ, թե անցյալում պարտություն չտեսած և համառ դիմադրությամբ հռչակված ամրոցի պաշտպանները, երկար ժամանակ ջուր և սննդամթերք չունենալով, նահատակվում են, բայց չեն հանձնվում թշնամուն: Իսկ երբ կաչաղակներն ու մյուս գիշատիչ թռչունները սկսում են աղմուկ-աղաղակով պտույտներ գործել ամրոցի վրա, թշնամին կռահում է, որ պաշտպանները կենդանի չեն: Ահա այսպես առաջացել է ամրոցի Կաչաղակաբերդ կամ Հավքախաղաց անվանումը: Պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ամրոցն ունեցել է տարբեր անվանումներ. մինչև X դարը այն կոչվել է Խաչենի բերդ, XIII դարում ամրոցը հիմնականում հայտնի է եղել Սխսաղան Հավքախաղաց անունով, իսկ սկսած XV դարից այն կոչվել է Կաչաղակաբերդ, (տե՛ս Սարգսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 41):

**Բերդը պարսկերեն կոչվում է Խոխանաբերդ – հայերեն թարգմանաբար նշանակում է Իշխանաբերդ, (տե՛ս Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 317): Գտնվում է Գանձասարի եկեղեցուց հարավ՝ Խաչեն գետի աջ ափին՝ ծովի մակերևույթից 1739-1812 մ. բարձրությամբ լեռան վրա՝ այժմյան Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղից 3 կմ. հարավ-արևմուտք: Կոչվում է նաև Թարխանաբերդ, քանի որ գտնվում է Թարխանասար կոչվող լեռան վրա, (տե՛ս Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного-Карабаха, Ереван, 1989, с. 21): Ունի ավելի քան 2700 տարվա գրավոր հիշատակություն, (տե՛ս Կարագեոզեան Յ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, հ. I, գ. 1, Երեւան, «Մագաղաթ», 1998, էջ 139): Ամրոցից փոքր-ինչ հյուսիս գտնվում են Դարպասներ կոչվող իշխանական ապարանքի ավերակները, (տե՛ս Հասան-Զալալեանց վարդապետ Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 24; Мкртчян Ш., ук. соч., с. 21): Միջնադարում Հայաստանում իշխանական ապարանքները կոչվել են «դարաբաս», «դարապաս», (Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հատոր առաջին, Երևան, 1979, էջ 603-604), կամ «դարբաս», «դարպաս», (Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 151): Գրականության մեջ Խաչենի իշխանական ապարանքը՝ «Դարպասներ»-ը, կոչվում է նաև Ռուզանի բերդ: Ըստ ավանդության այն պատկանել է Հասան-Զալալ-Դոլայի դուստր Ռուզանին՝ ծառայելով նրա համար որպես ամառային պալատ: Պահպանվել են ապարանքի պարսպի մեծ մասի հիմքերը կիսակործան անկյունային բուրգերով ու դարպասով, երկու սենյակի պատերն ու ծածկի որոշ մասեր, ինչպես նաև մի քանի այլ սենյակների մնացորդներ: Ապարանքը շինարարական կամ այլ արձանագրություն չունի: Տեղագրական երկերում այն Դարպասներ անվան տակ էլ ներկայացվում է որպես Խաչենի XIII դարի նշանավոր իշխանաց իշխան Հասան-Զալալ-Դոլայի ապարանք, (Ղուլյան Ա., Խաչենի իշխանական ապարանքը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, Երևան, 1984, էջ 51): Իշխանական ապարանքի ավերակներից մի քանի մետր հեռավորության վրա՝ կողք կողքի, կառուցված են երկու միջին չափերի բազիլիկ եկեղեցիներ, (Мкртчян Ш., ук. соч., с. 22): Խոխանաբերդն ավերվել է XV-XVI դարերում՝ թյուրքական արշավանքների ժամանակ, (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Երևան, 1988, էջ 765): Հարկ է նշել, որ Խոխանաբերդն առ այսօր չի ենթարկվել սպառիչ հնագիտական ուսումնասիրության:

[4] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 253:

մոնղոլները, դիմում են Արցախի իշխանաց իշխանին՝ առաջարկելով խաղաղություն: Հասան-Ջալալ-Դոլան մեծ նվերներով իջնում է իր բերդից և հաշտություն կնքում Արցախը նվաճելու հրաման ստացած Ջուղբուղա զորավարի հետ: Մոնղոլները «...մեծարանս արարեալ նմա (Արցախի իշխանաց իշխանին – Ս. Հ-Ջ.), տան զաշխարհն իւր ի ձեռս նորա այլ ևս յաւելուածով...»[1]:

Ինչպես տեսնում ենք, իր քաջության և իմաստուն քաղաքականության շնորհիվ Հասան-Ջալալ-Դոլան կարողացել է ոչ միայն ապահովել Արցախի անվտանգությունն, այլև մեծացնել նրա սահմանները՝ թաթար-մոնղոլներից ստանալով նոր հողեր ու տարածքներ:

Դեպի Արցախ թաթար-մոնղոլների արշավանքը տեղի է ունեցել մոտավորապես 1238-1239թթ., թերևս հենց 1239թ., քանզի, ըստ երևույթին, հենց այս արշավանքի պատճառով է, որ Արցախի իշխանաց իշխանը, 1238թ. ավարտելով Գանձասարի եկեղեցու կառուցումը, ստիպված է եղել օծման հանդիսավոր արարողությունը կատարել երկու տարի անց՝ 1240թ.:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այս արշավանքի ժամանակ էլ Հասան-Ջալալ-Դոլան ստիպված է լինում թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Չարմաղանի որդուն՝ Բորա նուինին*, կնության տալու իր դստերը՝ գեղեցկուհի Ռուզաքանին (Ռուզանին)**, որի շնորհիվ, ըստ երևույթին, թաթար-մոնղոլներն ավելի մեղմ քաղաքականություն են սկսում վարել Հասան-Ջալալ-Դոլայի ու Արցախի նկատմամբ:

1242թ. սկզբներին թաթար-մոնղոլների մեծ խանից հրաման ստացվեց թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար, համբացած Չարմաղանի[2] փոխարեն նոր հրամանատար ընտրելու մասին: Ընտրության արդյունքում նոր զորավար և առաջնորդ ընտրվեց Բաչու-Ղուրչին[3], սակայն իշխանությունը պետք է վարեր Չարմաղանի կինը՝ Ելթինա խաթունը[4]:

Նոր զորահրամանատար Բաչու-Ղուրչին Արևմտյան Հայաստանը սելջուկներից նվաճելու համար հայկական զորագնդերից բանակ է կազմում, որի մեջ ընդգրկում է նաև Հասան-Ջալալ-Դոլային, վերջինիս քեռիներ Իվանեի ու Զաքարեի որդիներին՝ Ավագին և Շահնշահին իրենց զորագնդերով:

Արևմտյան Հայաստանն ու Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո մոնղոլները ցանկանում էին իրենց իշխանությանը ենթարկել նաև Իկոնիայի Սելջուկյան պետությունը:

Պարտության մատնելով սելջուկներին՝ Բաչու-Ղուրչին որոշում է շարունակել հաղթական երթն ու ծնկի բերել նաև սելջուկների առաջնորդ Ղիյաս-Էդդին քայ Խոսրով II-ի (1237-1247թթ.) դաշնակիցներին, մասնավորապես՝ Հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթում I-ին:

Սակայն Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի դիվանագիտական միջնորդության շնորհիվ Հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթում I-ի (1226-1270թթ.) ու թաթար-մոնղոլների միջև կնքվում է դաշինք, ինչի արդյունքում Կիլիկիան փրկվում է վերահաս կործանումից:

Հեթում արքան, տեղեկանալով իր դաշնակցի՝ Ղիյաս-Էդդինի պարտության մասին, որպես հեռատես միապետ, որոշում է մի պատգամավորություն ուղարկել թաթար-մոնղոլական բարձրագույն ռազմաքաղաքական ղեկավարության մոտ՝ առաջարկելով կնքել խաղաղության և բարեկամության մասին դաշնագիր[5]:

Շատ լավ իմանալով, որ ժամանակի հայ քաղաքական իրականության մեջ եթե կար մեկն, ով մեծ հարգանք ու պատիվ էր վայելում թաթար-մոնղոլական բարձրագույն ղեկավարների շրջանում, ով օժտված էր հմուտ դիվանագիտական կարողությամբ՝ պետք է ենթադրել, որ Հեթում արքան մի դեսպանություն էլ ուղարկել էր Արցախի իշխանաց իշխանի մոտ՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը թաթար-մոնղոլական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպելու և բանակցելու համար:

Լինելով հեռատես պետական գործիչ ու հմուտ դիվանագետ՝ Հասան-Ջալալ-Դոլան, բնականաբար, հանձն է առնում իրականացնել խիստ կարևոր, ազգային նշանակություն ունեցող

---

[1] Նույն տեղում, էջ 255:

* թաթար-մոնղոլ. - հայերեն նշանակում է պարոն, (տե՛ս Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 197):

**Այս ամուսնության վերաբերյալ Մուրացանը 1881թ. գրել է պատմական դրամա, որը հրատարակվել է 1900թ. «Թատրոն» հանդեսում, (տե՛ս Մուրացան, Ռուզան կամ հայրենասեր օրիորդ, Երևան, 1944):

[2] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 263:

[3] Նույն տեղում, էջ 263-264:

[4] Նույն տեղում, էջ 274: «Խաթուն»-ը մահմեդական ծագում ունեցող բառ է, որը հայերեն նշանակում է «կին», «պատվավոր կին», «տիկին», «խանում», (տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 362):

[5] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 269:

առաքելությունը: Եվ 1243թ. Կեսարիայում[1], որը համապատասխանում է այժմյան Թյուրքիայի Կայսերի քաղաքին*** Արցախի իշխանաց իշխանը Կիլիկյան հայոց թագավորական առաջին պատվիրակությանը ներկայացնում է թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Բաչու նուինին, նախկին հրամանատար Զարմաղանի կնոջը՝ Ելթինա խաթունին* ու մոնղոլ մյուս մեծամեծերին[2]:

Հայկական պատվիրակության կազմում էին Կիլիկյան հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատար Սմբատ Սպարապետը (գունդստաբլը՝ 1208-1276թթ.), ով, ի դեպ, Հեթում I արքայի ավագ եղբայրն էր[3], վարդապետ Սիմոն Ասորին և Հեթում արքայի հայրը՝ Կոստանդին[4] պայլը**, ով գլխավորում էր պատվիրակությունը[5]:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի անմիջական միջնորդությամբ տեղի ունեցած հայ-մոնղոլական բարձր մակարդակի բանակցությունների արդյունքում կնքվում է մի պայմանագիր, ըստ որի Կիլիկյան հայոց թագավորությունը ճանաչում էր իր կախվածությունը մոնղոլական կայսրությունից, միաժամանակ պարտավորվում էր հարկ եղած դեպքում պարենամթերք մատակարարել մոնղոլական զորքերին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում տրամադրել նաև հայկական օժանդակ զորքեր:

Մոնղոլներն էլ, ընդունելով Հեթում I-ի ընծաները, հաստատեցին բարեկամություն արքայի հետ՝ տալով նաև այդ ամենը հաստատող գիր՝ ըստ իրենց հավատի, որն «էլ-տամղա»*** էին կոչում[6]:

Նկատի ունենալով Հասան-Ջալալ-Դոլայի միջնորդական խիստ կարևոր առաքելությունը՝ կարող ենք ասել, որ Արցախի իշխանաց իշխանը զգալի կշիռ և հեղինակություն է ունեցել ժամանակի միջազգային քաղաքականության մեջ:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի բարեկամությունը թաթար-մոնղոլական կայսրության առաջին դեմքերի հետ, հմուտ քաղաքականություն վարելու կարողությունը, ինչպես նաև անելանելի թվացող իրավիճակներում արագ ու արդյունավետ լուծումներ գտնելու ունակությունը, կարծեք թե, պետք է հնարավորություն տային Արցախի իշխանաց իշխանին հանգիստ ու խաղաղ իշխանավարման:

Սակայն, ցավոք սրտի, հետագա դեպքերն ու իրադարձությունները ծավալվեցին ի վնաս Հասան-Ջալալ-Դոլայի, ինչի արդյունքում էլ տարածաշրջանի մոնղոլ հարկահան Արղունի հրամանով 1261թ. իշխանաց իշխանը ձերբակալվում է և տարվում Իրանի Ղազվին քաղաքը, ապա կարճ ժամանակ անց ենթարկվում է մահապատժի[7]:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի նահատակությունը, Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու արժանահավատ վկայություններով, տեղի է ունեցել 1261թ.[8]:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի որդին՝ Աթաբեկ–Իվանեն, «...առաքեաց...արս հաւատարիմս և ետ գողանալ զնշխարհս հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ի ջրհոր մի ցամաք, զի Պարսիկն որ ի տան իւրում ունէր զնա (Հասան-Ջալալ-Դոլայի – Ս. Հ-Ջ.) ի կապանս, տեսեալ աստուածայինս ի վերայ նորա, զի իբրև սպան զնա, իջեալ լոյս սաստիկ ի վերայ, խնամարկեալ ընկէց զնա ի ջրհորն, զի յետ աւուրց թաղէսցէ զնա պատուով: Նա եցոյց խնդրողացն զմարմինն նորա, և պատմեաց զսքանչելի տարան զնա (Հասան-Ջալալ-Դոլայի մարմինը – Ս. Հ-Ջ.) ի տուն ժողովեալ խնդութեամբ, և բարձեալ տարան

---

[1]Գալստյան Ա., Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 1, Երևան, 1964, էջ 99:

***Քաղաք Կապադովկիայում, այժմյան Թուրքիայի Կայսերի վիլայեթի վարչական կենտրոնը, (տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 664):

*Ելթինա խաթունը քրիստոնյա էր, մինչև Զարմաղանի կինը դառնալը Չինգիզ խանի կինն էր եղել, (տե՛ս Орбели И., հАсан-Джалал, князь Хаченский, с. 422).

[2] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 269:

[3] Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 140, 199:

[4]Նույն տեղում, էջ 140: Մինչև իր մահը Սմբատ սպարապետը եղել է Հեթում I արքայի գահակիցն ու իմաստուն խորհրդականը, (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. V, Երևան, 1979, էջ 612):

**Պայլ – պարոնի կամ ասպետի փոխանորդ, (տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 17):

[5] Գալստյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 98:

***Էլ-տամղա – արտոնագիր, պետությունից տրված արտոնաթուղթ, (տե՛ս Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 208):

[6] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 270:

[7] Նույն տեղում, էջ 375:

[8]Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 375; Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, էջ 200:

զնա ի տուն իւր, և թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց: Այլ և բերողք նշխարացն տեսին ի ճանապարհի զնոյն տեսիլ լուսոյն ի վերայ նշխարացն»[1]:

Թեև Կիրակոս Գանձակեցին գրել է, որ Հասան-Ջալալ-Դոլայի մասունքները «...թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց», այնուամենայնիվ, մինչ օրս հայտնի չէ Արցախի իշխանաց իշխանի գերեզմանի գտնվելու ստույգ տեղը:

Ինչո՞ւ այսօր Գանձասարի եկեղեցու գավթում ի շարս բազում տապանաքարերի չկա մի տապանաքար, որի արձանագրությունն ընթերցելով հնարավոր լինի հստակ ասել, որ ահա սա է Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի գերեզմանը:

Զարմացանց դժվար է հավատալ, թե Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար չի դրել մասունքներն ամփոփելուց հետո: Այդ դեպքում որտե՞ղ է իշխանաց իշխանի գերեզմանը:

Գանձասարի եկեղեցու գավթի արևելյան մասում՝ դեպի եկեղեցին տանող մուտքի առջև գտնվող տապանաքարը, որը գանձ որոնողների կողմից երեք մասի է բաժանվել, այնուհետև կրկին դրվել խառնված գերեզմանի վրա, բազում թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս թեԲ այցելուներին, թե եկեղեցում ծառայող հոգևորականներին, ովքեր սխալմամբ Հասան-Ջալալ-Դոլայի թոռանթոռ՝ Ջալալ Մեծի տապանաքարը նույնացնում են Հասան-Ջալալ-Դոլայի տապանաքարի հետ:

Հիշյալ տապանաքարի արձանագրությունն ուշադիր ընթերցելով՝ կարելի է տեսնել, որ այն վերաբերում է XV դարում գործունեություն ծավալած Արցախի իշխան Ջալալ Մեծին, ինչն իրավացիորեն նկատել է Բ. ՈՒլուբաբյանը[2]: Ահա այդ արձանագրությունը.

«ԱՅ[Ս Է] ՀԱՆԳ[ԻՍ]Տ ՄԵԾԻՆ
Զ[ԱԼ]ԱԼԻ[Ն] ԱՂԱԹՍ
ՅԻ[Շ]ԵՑԷՔ ԹՎ[ԻՆ] :ՊՁ: (1431)»[3]:

Մինչդեռ Հասան-Ջալալ-Դոլան նահատակվել է 1261թ.՝ տապանաքարի վրա նշված թվականից 170 տարի առաջ:

Մակար Բարխուտարյանցն այս արձանագրության մասին գրել է. «Հարկ է յայտնել, որ ականաւոր իշխանս Ջալալ-Դօլայ նահատակուած է ՉԺ (1261) թուին, իսկ սորա գերեզմանի շիրմաքարն կրում է Հայոց ՊՁ (1431) թիւը: Յայտնի է, թէ («Այս է հանգիստ մեծին Ջալալին. յաղաւթս յիշեցէք թվ. ՊՁ (1431)») տապանաքարս կամ նահատակութիւնից 170 տարի յետոյ ձգուած է եւ կամ փոխուած է հին տապանաքարն եւ ձգուած նորս եւ կամ այլ է Ջալալ-Դօլայի եւ այլ Ջալալի գերեզմաններն, բայց տապանաքարն միայն մի հատ է»[4]:

Դժվար է հավատալ Բարխուտարյանցի ենթադրություններին, քանզի նախ չէր կարող պատահել, որ Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար չդներ մասունքներն ամփոփելուց անմիջապես հետո, այլ թողներ, որ այն դրվեր հուղարկավորությունից 170 տարի հետո միայն:

Երկրորդ, եթե ընդունում ենք, որ Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար է դրել մասունքներն ամփոփելուց անմիջապես հետո, ապա պետք է ենթադրել, որ նա տապանաքարի վրա փորագրել է տվել նահատակվածի, այսինքն՝ իր հոր, լրիվ կամ մասնակի անունը, այն է՝ «Հասան-Ջալալ-Դոլա» կամ «Հասան-Ջալալ»՝ միևնույն ժամանակ արձանագրելով նաև նահատակության թվականը՝ 1261:

Եվ եթե հետագայում Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգներն իրենց նախապապի գերեզմանի վրայի ժամանակի ընթացքում մաշված, հին տապանաքարը փոխել են և դրել նորը, ապա ճիշտ է ենթադրել, որ նրանք անխախտ կթողնեին տապանաքարի վրայի գիրը՝ մասնավորապես նահատակվածի անունն ու նահատակության տարեթիվը, ընդամենն արձանագրելով փոփոխության թվականը, այլ ոչ թե Հասան-Ջալալ-Դոլայի անվան ու նահատակության տարեթվի (1261թ.) փոխարեն կփորագրեին Ջալալ Մեծի անունն ու վերջինիս վախճանի թվականը (1431թ.):

Եվ վերջապես երրորդ, անտրամաբանական է ենթադրել, որ Հասան-Ջալալ-Դոլայի և Ջալալ Մեծի գերեզմանների վրա մեկ տապանաքար են դրել, քանզի հիշյալ անձինք ոչ թե ռամիկներ են եղել, այլ ազնվականներ և այս առումով կարելի է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ նրանց պատվով են հուղարկավորել՝ յուրաքանչյուրի գերեզմանին դնելով առանձին տապանաքար:

Մնում է կարծել, որ Աթաբեկն, անտարակույս, տապանաքար է դրել հոր գերեզմանի վրա, որի ճշգրիտ տեղը, սակայն, դժբախտաբար, մինչ օրս, դեռևս, հայտնի չէ:

---

[1] Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, էջ 375-376:
[2] ՈՒլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 208, 305:
[3] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 64:
[4] Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 252, 375:

Այսպիսով, Արցախի Առանշահիկների թագավորական տոհմի ժառանգ Հասան-Ջալալ-Դոլան 47 տարի անընդմեջ՝ 1214-1261թթ., հանդիսացել է Արցախի թագավորը կամ իշխանաց իշխանը, կամ իր խոսքով ասած՝ «Բնակաւոր (բնիկ – Ս. Հ-Ջ.) ինքնակալ (ինքնիշխան – Ս. Հ-Ջ.) բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր Խաւխանաբերդի, յոքնասահման (բազմասահման – Ս. Հ-Ջ.) նահանգաւք»[1]:

XIII դարի հայ քաղաքական իրականության մեջ Հասան-Ջալալ-Դոլան ամենանշանավոր պետական, ռազմական ու քաղաքական գործիչներից մեկն էր: Նրա քաղաքական-դիվանագիտական գործունեությունը Հայաստանի միջնադարյան պատմության մեջ եզակի երևույթ էր: Նա փաստացի (դե-ֆակտո) և իրավաբանորեն (դե-յուրե) ներկայացել և օտարների կողմից ճանաչվել է որպես անկախ, ինքնիշխան պետության ղեկավար:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Ստեփան Հասան-Ջալալյան - ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ
ՀՀ Ազգային ժողովի փորձագետ
E-mail: Hasan-Jalal@yandex.ru

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

[1] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 38-39: